

Курс Екологія екосистем

ЛЕКЦІЇ 3-4. ОСНОВНІ СТУПЕНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОСИСТЕМ

ЧОМУ ВИНИК ІНТЕРЕС ДО РІВНІВ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОСИСТЕМ?

Істотною причиною для розгортання екологічних досліджень на рівнях усіх ступенів організації екосистем стали **наслідки глибоких антропогенних змін на планеті**, зокрема, забруднення атмосфери, ґрунтів, прісних вод і вод світового океану та харчової продукції, деградація озонового екрана, загальне обезлісення та опустелювання планети, голодування сотень мільйонів людей, поширення нових видів захворювань тощо.

Наукової і практичної актуальності набувають дослідження як консорційних взаємовідносин між окремими видами й групами організмів, так і структурно-функціональних властивостей екосистем різних за походженням (природні, штучні), виробничим значенням (високопродуктивні, господарськоцінні, захисні, раритетні та інші), просторовими розмірностями (біогеоценозні, провінційні, біомні та ін.) чи перспективами використання.

ЕКОСИСТЕМНЕ РІЗНОМАНІТТЯ

На думку **М.Голубця** (2000), встановлення екосистемного різноманіття й необхідна для цього класифікація екосистем є одним з найскладніших завдань **екосистемології** - науки про екосистеми усіх розмірів і ступенів складності – від консортивної до біосферної, тобто про живі системи, в котрих сукупність живих істот й абіотичне середовище їх існування творять функціональну єдність.

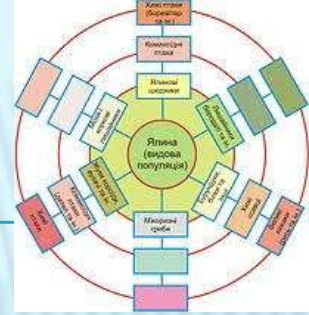
Загалом, різноманіття екосистем охоплює **консорційні, парцелярні, біогеоценозні, ландшафтні, провінційні, біомні, субстратні екосистеми та біосферу як глобальну екосистему.**

ПОНЯТТЯ “КОНСОРЦІЯ”

- ✘ Питання про суть консорції та її місце в таксономічних системах було предметом обговорення багатьох відомих учених (Лавренко, 1959; Мазинг, 1966; Работнов, 1974; Селиванов, 1974; Корчагин, 1976). Їх аналіз свідчить про **значні розбіжності в трактуванні структури та обсягу консорції**. Одні притримувалися думки, що ядром консорції може служити лише **автотрофний організм**, інші вважали, що цим ядром має бути **автотрофний неепіфітний організм**; ще інші вважали ядром не особини, а **популяції рослин**, екологічно близькі групи організмів, а навіть трупи, окремі органи, прижиттєві виділення, екскременти тощо. Одні розглядають консорцію як структурну одиницю фітоценозу, інші – біогеоценозу.

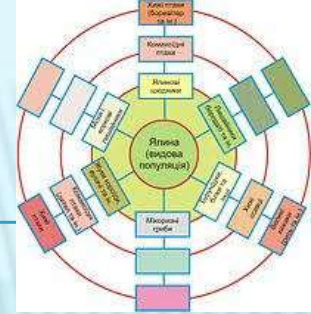
ПОНЯТТЯ “КОНСОРЦІЯ”

- × Перший вагомий крок до впорядкування вчення про консорцію зробив російський вчений **А.А.Корчагін** (1900-1977). Він зазначив, що **елементарною функціональною одиницею біогеоценозу слід розглядати не видову, популяційну чи синузійну, а індивідуальну консорцію, тобто таку, ядром якої є особина того чи іншого виду.** Але залишається невирішеною низка інших важливих питань: чи можна розглядати ядром консорції мертві організми, мертві органічні рештки, екскременти або прижиттєві виділення і чи може існувати консорція лише як сукупність живих істот без повітряного і ґрунтового середовища, без топічно і трофічно пов'язаних з ядром ґрунтових мікроорганізмів і мезофауни, без постійного речовинно-енергетичного обміну між автотрофним організмом і середовищем його існування?

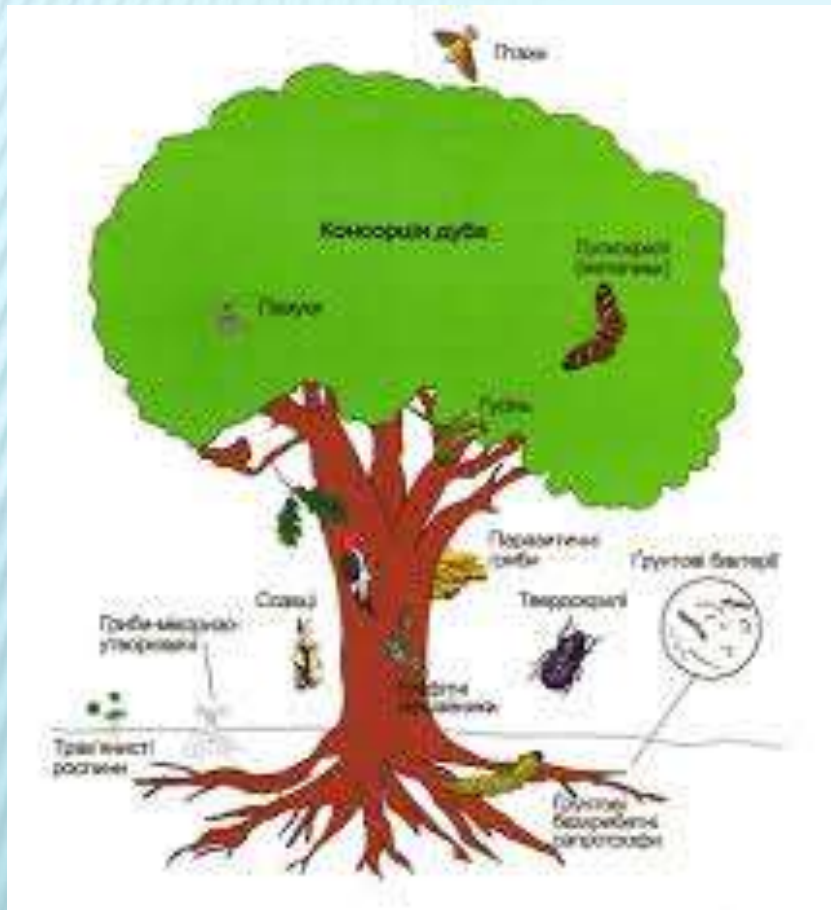
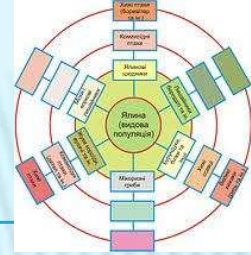
ПОНЯТТЯ “КОНСОРЦІЯ”

У природі немає жодного організму, який існував би ізольовано (стерильно), незалежно від інших живих істот. Він завжди більш або менш функціонально пов'язаний з іншими організмами, між ним і середовищем відбувається безперервний обмін речовин, через нього постійно протікає потік енергії. Тобто сам він являє собою прототип елементарної екологічної лабораторії. **У зв'язку з цим й функціонування консорції не можна уявити собі поза середовищем її існування.**

У консорції об'єднуються всі трофічні групи організмів – **автотрофи, фітофаги, зоофаги, сапрофаги, некрофаги, копрофаги, редуценти**, тобто в ній відбуваються всі біотичні процеси, властиві для екологічних систем, починаючи від продукування фітомаси, її споживання і переміщення через усі відомі трофічні ланцюги і закінчуючи мінералізацією і споживанням автотрофами простих хімічних сполук.

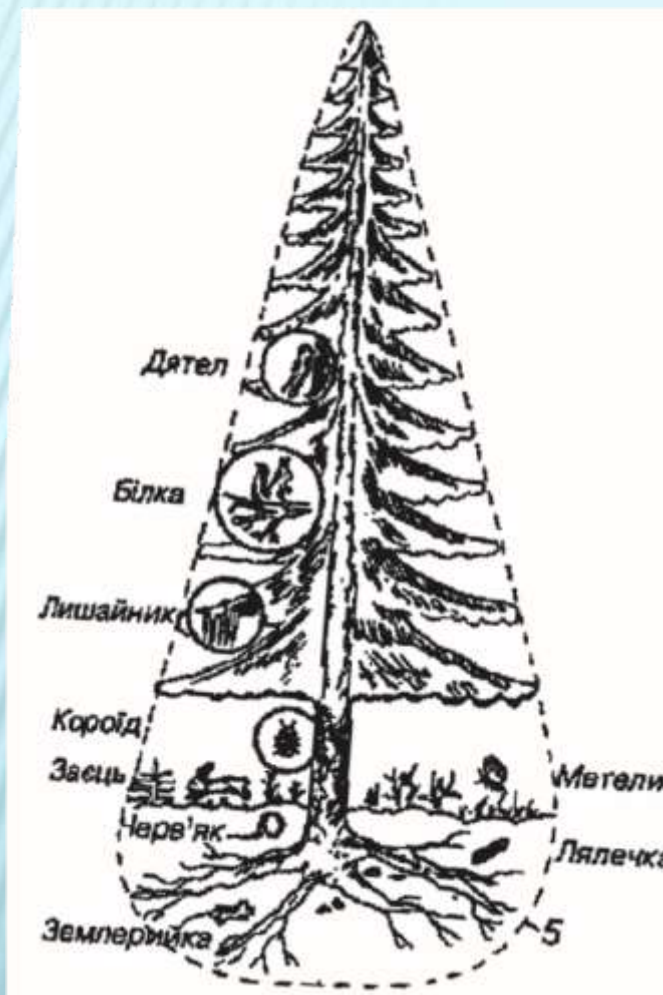
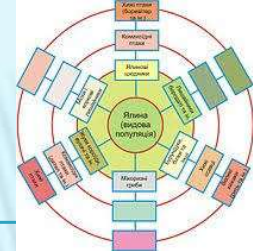
КОНСОРЦІЙНІ ЕКОСИСТЕМИ

- × Найменшою одиницею різноманіття екосистем вважають **консорційну екосистему** - сукупність особин різноманітних видів, у центрі якої знаходиться особина будь-якого автотрофного чи гетеротрофного виду, компоненти якої пов'язані з центром і між собою трофічними, топічними, фабричними або форичними зв'язками, яка охоплена постійним речовинно-енергетичним обміном і має специфічне внутрішнє середовище (Голубець, 2006).

КОНСОРЦІЙНІ ЕКОСИСТЕМИ: ЯЛИНА

З **ялиною європейською** пов'язана низка видів лишайників та мохів, до **50 видів** ектомікоризних грибів, її насіння і бруньки поїдають смерековий шишкар і дятли, молоді рослини пошкоджують зайці і кролики, різні органи поїдають білка звичайна, мишовидні гризуни і полівки, олені, сарни і зубри. З цим видом трофічними зв'язками пов'язано близько **100 видів** комах, серед яких багато шкідників насіння, шишок, коренів, бруньок, хвої, пагонів, кори, стовбурів (**Голубець, 2000**).

КОНСОРЦІЙНІ ЕКОСИСТЕМИ: СОСНА ПІРСЬКА

- ✦ За даними **Й.Царика** (1999), який вивчав структуру консорції сосни муго (*Pinus mugo* Turra) в Чорногорі (Українські Карпати), в різних типах угруповань цієї рослини виявлено від **38 до 54 видів хребетних тварин**, які переважно трофічними і топічними каналами пов'язані із сосною муго. До першого концентру (**фітофаги**) належить 13 видів, до першого-другого – 8, до другого (хижаки першого порядку) – 28, а до третього (**хижаки другого порядку**) – 9 видів. У розкладі мертвої органіки бере участь понад **15** систематичних груп гетеротрофних організмів, головна роль серед котрих належить дощовим червам і членистоногим.

КОНСОРЦІЙНІ ЕКОСИСТЕМИ: ОНДАТРА

Дослідження **ондатри**, акліматизованої в Західному Сибірі, показали, що чисельність її популяції тісно залежить від чисельності **водяної полівки**, яка є носієм спільного збудника **туляремії**. Чисельність ондатри різко зростає в період депресивного стану чисельності водяної полівки, але так само різко знижується під час туляремії епізоотій останньої.

Ондатри завдають шкоду близько **70-ти видів хребетних тварин**, зокрема, 38 видів птахів, 28 видів ссавців, 2 види плазунів і 2 види риб. Її поїдає 24 види хижих звірів, найагресивніші з котрих світлий тхір, колонок, лисиця, шакал, домашня собака, горностаї, видра, вовк, кішка. Дрібні хижаки, крім цього, сприяють обмінові між ними та ондатрою ектопаразитами, в тому числі 33 видами гамазових кліщів. Через останніх вона пов'язана також з численними видами інших дрібних ссавців.

КОНСОРЦІЙНІ ЕКОСИСТЕМИ: БОРСУК

Борсук споживає **96 видів тварин** і **36 видів рослин**.

Серед **тварин** – ссавці (їжак, кріт, мала кутора, заєць-русак, сірий вовчок, мишовидні гризуни), птахи (горобині, синиці, дрозди), плазуни (ящірки, вужі, черепахи), амфібії (жаби, ропухи), риби (коропові, в'юн, щука), комахи (десятки видів, у т.ч. оси, бджоли, мурашки), моллюски (11 видів).

Серед **рослин** переважають кукурудза, букові горішки, жолуді дуба, суниці, шипшина, яблука, груші, терен, кавун, виноград, кизил. За корм борсук конкурує з лисицею, єнотовидною собакою, вовком, куницею, а щодо рослинної їжі – з диким кабаном і козулею.

Його **ектопаразитами** є 3 види бліх і 6 видів іксодових кліщів, а **ендопаразитами** – представники класів Nematoda, Cestoda і Trematoda.

КОНСОРЦІЙНІ ЕКОСИСТЕМИ

В екосистемології **під консорційною екосистемою** слід розуміти таку сукупність особин різноманітних видів, у центрі котрої розташована особина будь-якого автотрофного чи гетеротрофного виду, компоненти якої пов'язані з центром і між собою трофічними, топічними, фабричними або форичними зв'язками; вона охоплена постійним речовинно-енергетичним та інформаційним обміном і формує своє специфічне внутрішнє середовище.

Консорційна екосистема (консорція) – це загальнобіотичне явище, суть якого можна пізнати лише засобами послідовного системного аналізу і комплексних екологічних досліджень.

З екосистемологічного погляду кожна велика (передусім автотрофна) консорція являє собою систему дрібніших консорцій, ядрами котрих є її консорти першого, другого і наступних центрів. Саме такий підхід дає змогу збагнути безмежно складну структуру екосистеми, незалежно від того, чи маємо на увазі консорцію чи біосферу, надзвичайно переплетену в ній сітку життєвих взаємозв'язків і взаємозалежностей.

ПРОСТОРОВІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ МЕЖІ КОНСОРЦІЇ

Просторові межі консорції можна визначити межами *об'єму, зайнятого її центральною особою (ядром) та її облігатними нерухомими або малорухомими (що не виходять за межі ядра) консортами*. Факультативні, випадкові, дуже рухомі консорти виходять не лише за межі консорції, але й біогеоценозу та ще більших екологічних систем (наприклад, птахи, комахи, звірі), тому їх нема підстав прив'язувати до просторового об'єму консорції. Для автотрофних консорцій просторові межі дуже близькі до меж фітогенного поля.

Функціональні межі консорції, зокрема, такі як газові, біотрофні встановити неможливо. Вони дуже динамічні й свідчать не про структурну дискретність екосистем, а, навпаки, про просторову неперервність життя і функціональну цілісність біосфери.

ПАРЦЕЛЯРНІ ЕКОСИСТЕМИ

Сукупність автономних консорцій (ядро – автотрофний неепіфітний організм) утворює найменшу горизонтально спроектовану одиницю – однорідну плямку біогеоценотичного покриву - **парцелу**.

Територіальне поєднання таких **парцел** відображає *найдрібнішу горизонтальну мозаїку біогеоценозних екосистем*.

Дослідники структури **біогеоценозу** зазначали, що хоча він займає однорідну ділянку земної поверхні й характеризується значною одноманітністю будови за показниками інших компонентів, **йому властива певна мозаїка структури, а в зв'язку з цим й функціональних рис**.

ПАРЦЕЛЯРНІ ЕКОСИСТЕМИ

Мозаїчність у будові рослинного покриву спричиняє відмінності в структурі тваринного населення , режимі зволоження та освітлення, темпах деструкції мертвої органіки, роботі мікробних комплексів, темпах біотичного колообігу тощо .

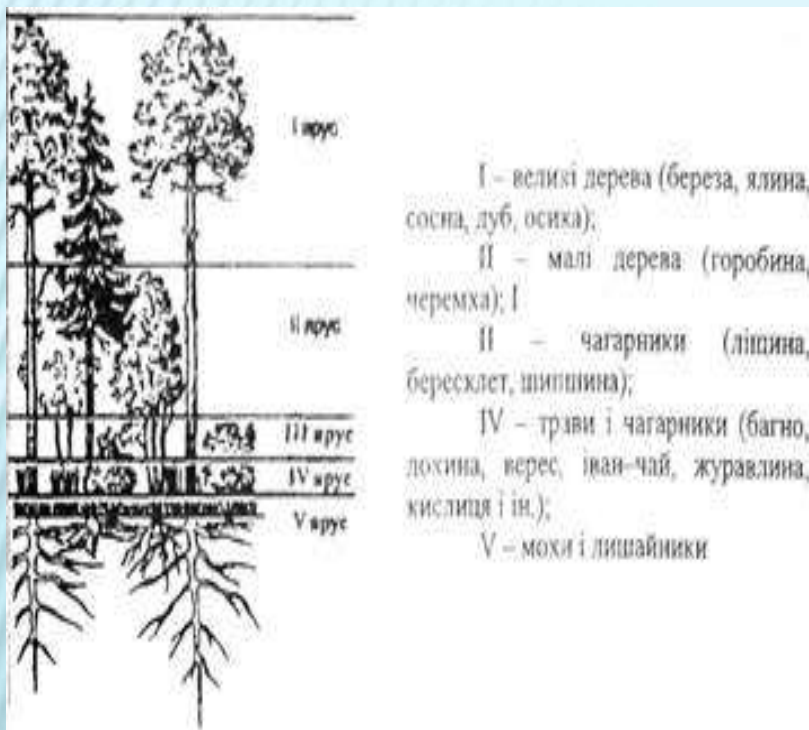
Для відображення такої взаємозумовленої строкатості компонентів у внутрішній будові біогеоценозу, тобто в межах одного екотопу М.В.Диліс запропонував **поняття "біогеоценотична парцела» - структурна частина горизонтального поділу біогеоценозу, котра відрізняється за складом, структурою й властивостями компонентів, специфікою їхніх зв'язків і матеріально-енергетичного обміну та виділяється на цілу глибину біогеоценотичної товщини, включаючи її надземну і ґрунтову частини (Дылис, 1978).**

ПАРЦЕЛЯРНІ ЕКОСИСТЕМИ

Парцелярний аналіз біогеоценозів є необхідним для організації наукових досліджень, зокрема вибору місць для фенологічних і метеорологічних спостережень, ґрунтових розрізів, визначення запасів фітомаси і мертвої органіки, видового складу і трофічних груп ґрунтової фауни, грибного міцелію, темпів розкладу опаду і відпаду тощо.

У парцелярних екосистемах згадані показники будуть відрізнятися. Тому **вичерпна екосистемологічна характеристика біогеоценозу може базуватися лише на усереднених показниках її парцелярних екосистем.**

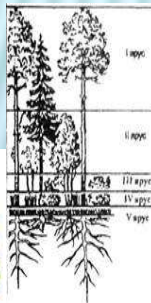
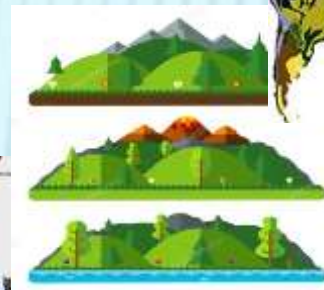
ПАРЦЕЛЯРНІ ЕКОСИСТЕМИ

Парцелярна екосистема – структурна частина горизонтального поділу біогеоценозу, котра відрізняється за складом, структурою й властивостями компонентів, специфікою їхніх зв'язків і матеріально-енергетичного обміну та виділяється на цілу глибину біогеоценотичної товщі, включаючи її надземну і підземну частини. Величина парцели може коливатися від кількох десятків до сотень і тисяч кв.м.

Парцелярні екосистеми є найменшими територіально вирізненими екосистемологічними таксонами в межах біогеоценозної екосистеми.

РІВНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОСИСТЕМ

I – великі дерева (береза, сосна, дуб, осика);
II – малі дерева (горічниця, черемха);
III – чагарники (ліщина, бересклет, шипшина);
IV – трави і чагарники (багно, лосина, верес, ван-чай, журавлина, хвощів і ін.);
V – мохи і лишайники

